

ידידות

סיפור זה הנו האחרון בסדרת חמשת סיפורי "ספר המעשים", שראו אור לראשונה במאי 1932, וכפי שעגנון עצמו התבטא הוא "הסיפור החמישי מ'ספר המעשים' שהוא משלים את השורה" (ממכתבו של עגנון לברל כצנלסון מתאריך 28.4.1932, "מסוד חכמים", שוקן, ירושלים ותל-אביב, 2002).

במרכז הסיפור נמצא המספר, שאיבד את הדרך לביתו ואינו מסוגל אפילו לזכור את שם הרחוב שבו הוא גר. יצוין, כי המספר שואף בכל מאודו להגיע הביתה, אך הוא חסר אונים לקיים זאת. במהלך ניתוח הסיפור ניווכח כי שאיפת המספר להגיע לביתו מסמלת את רצונו להגיע לאלוהיו, והקושי למצוא את הבית מסמל את הקושי להגשים את השאיפה הזאת.

נחשפים כאן אלמנטים המשתתפים במאבק הקיים בנפשו של עגנון בין הצד הרוצה לחזור בתשובה בלב שלם לבין אותם החלקים שבנפשו הנוגדים רצון זה. האלמנטים האלה, הניתנים לגילוי באמצעות סמלים ורמזים שנתן בהם עגנון, הם: המשיכה לנצרות, שאותה מייצגת מרת קלינגל. הפחדים הקמאיים מעונש אלוהי, שמייצג המכתב על ניסיונו של איוב עם האלוהים. הנטייה ל"גרמניות" ולרעיונות של תנועת ההשכלה היהודית, שמייצג דוקטור רישל. בית הדואר, המסמל את מי שמחזק את אחדותו של עם ישראל כעם. התזכורת לטראומה שחוה עגנון בשריפת ביתו בגרמניה, שמייצג ה"סוכן לחברה לביטוח". התיבה "הרחוב", שמסמלת את הדבקות האולטימטיבית בדברי האלוהים. וכן התלמיד - חכם ושומר המצוות, שאותו מייצג מר יעקב צורב.

האינטראקציה בין אלמנטים אלה לאני המספר, יכולה להתבטא באותו עולם מסוייט וכאוטי עם הפאסיביות וחוסר האונים שהוא נתון בהם.

הביקור אצל מרת קלינגל

הסיפור מתחיל כביכול בצורה די בנאלית ופשוטה: "אשתי חזרה מן הדרך ואני שמחתי שמחה גדולה. אבל טיפה של עצבות נתערבה בשמחתי, שמא יבואו שכנים ויטרדוני. אמרתי לאשתי נלך אצל פלוני או אצל פלונית, שאם יבואו אצלנו לא במהרה נפטר מהם, מה שאין כן אם נלך אצלם, שיכולים אנו לעמוד ולהפטר מהם כל אימת שנרצה. נזדרזנו והלכנו אצל מרת קלינגל. לפי שהיתה מרת קלינגל רגילה לבוא אצלנו לפיכך הלכנו אצלה תחילה" (עמ' 120).

מתחת לפני השטח יש במשפטים האלה של המספר רבדים הרבה יותר עמוקים.

האמירה "אשתי חזרה מן הדרך" אינה נותנת פרטים על אותה הדרך. לא ברור איזו דרך היתה זו, באיזה אופן נסעה באותה הדרך, לאן נסעה ולמשך כמה זמן נעדרה. זה תיאור של אשת המספר שיצאה לדרך לא מוגדרת, היכול להוות מין סמל כולל של אישה שיצאה למסע כלשהו ולכן נעדרה מביתה, ועתה חזרה מן הדרך הזאת לביתה ולבעלה.

ניתן לעיין במלה "הדרך" ברובד נוסף באמצעות אזכורה במקרא, שם התיבה "הדרך" קיימת ב-2 משמעויות:

הראשונה והעיקרית היא במובן של נתיב או שביל. כגון: "ותט האתון מן הדרך" (במדבר, פרק כ"ב, פסוק כ"ג).

המשמעות השנייה (בהשאלה) היא אופן התנהגות, כגון: "בכל הדרך אשר ציווה ה' אלוהיכם אתכם תלכו" (דברים, פרק ה', פסוק כ"ט). במשמעות זאת מופיעה התיבה "הדרך" 19 פעמים (קונקורדנציה חדשה, אבן שושן) ובכולן פרט לשלוש מובנה הוא: הדרך אשר ציווה ה'.

לפיכך, הביטוי "אשתי חזרה מן הדרך" יכול אולי לסמל אישה שחזרה מדרך רצויה בעיני ה', שהוא ביטוי המאיר באור חיובי את האישה ואת הדרך שהלכה בה.

ברובד עמוק יותר, האישה יכולה לסמל את האנימה. לפי תורת יונג מצויים באישיות הגברית 2 יסודות:

(1) האַנימוס - היסוד הגברי: שכלתני, רציונאלי, אמביציוזי, מתמיד ומואר - יסוד ההכרה.

(2) האַנימה - היסוד הנשי: רגשי, חם, מתקשר ומוצל, יסוד התת-מודע.

יכולת היצירה מותנית במפגש בין שני היסודות האלה. כמו כן, מציאות האַנימה אצל הגבר תורמת לאיזון הפנימי שלו ולמנוחת נפשו.

כמי שמסמלת את האנימה, אשת המספר מהווה את החלק המשלים את אישיותו של המספר ומייצב אותה. היעדרה יכול להותיר אותו כשהוא מרוקן מאותו חלק רגשי חם ומתקשר ולחשוף אותו להשפעתם של פחדים קמאיים שמציאות האַנימה מנטרלת אותם. ואכן, עובדה זו השתקפה במצב רוחו ובחלומותיו של המספר כאשר אשתו היתה בדרך. "רחוק הייתי אותם הימים מתענוגים. אפילו חלומותי לא ניתנו להתענג בהם" (עמ' 121). משום כך הוא שמח באשתו "שמתה גדולה" כאשר חזרה מן הדרך. אולם שמחתו לא היתה שלימה משום שחש "שמה יבואו שכנים ויטרידוני" (עמ' 120). לא ברור מי הם שכנים אלה ומה מהות ההטרדה שהוא חושש ממנה. אולם, מכיוון שהוא אומר "יטרידוני" בלשון יחיד, הרי כפי הנראה, שהוא מתכוון לכך שיבואו שכנים ויטרידו אותו בלבד, ולא אותו ואת אשתו. משום כך, מתקבל הרושם כי הטרדה זו מצד השכנים כבר היתה קיימת קודם לכן וכן ייתכן שהמלה "שכנים" מסמלת אלמנטים השוכנים בנפשו, שהטרידו אותו גם בזמן שאשתו נעדרה עקב היותה בדרך, והמספר חושש שימשיכו להטרידו גם לאחר שובה של אשתו. לכן הוא מעדיף שהוא ואשתו יקדימו ויבואו לאותם שכנים, לפני שאלה יבואו אליו ויטרידו אותו. הוא מסביר זאת לאשתו בצורה מרוככת יותר כאילו הם הולכים לביקורי נימוסין: "נלך אצל פלוני או אצל פלונית, שאם יבואו אצלנו לא במהרה נפטר מהם, מה שאין כן אם נלך אצלם, שיכולים אנו לעמוד ולהפטר מהם כל אימת שנרצה" (עמ' 120).

לכן, הם מזדרזים והולכים אצל מרת קלינגל אשר כפי הנראה הרבתה

לבקר אצלם: "לפי שהיתה מרת קלינגל רגילה לבוא אצלנו לפיכך הלכנו אצלה תחילה" (עמ' 120). החיפזון שבו הלכו לבקר את מרת קלינגל, לפני שזו תבוא ותבקר בביתם, מעורר את החשד כי מרת קלינגל נשתייכה לאותם שכנים שהמספר חשש שיטרידוהו.

לכאורה, מרת קלינגל מתוארת בצורה די פשוטה וארצית. "אשה מפורסמת היתה ומנהלת בית ספר היתה קודם לימות המלחמה. משנשתנו סדרי העולם נחתכה מגדולתה ונעשתה מורה פשוטה. ועדיין היתה נוהגת חשיבות יתירה בעצמה והיתה מדברת עם הבריות כדרכה בנעימה של פטרונית" (עמ' 120). כלומר: אחת מני רבים שמצבם הכלכלי והחברתי היה גבוה לפני מלחמת העולם הראשונה וירד לאחר השינויים שחלו בעקבות מלחמה זו. אולם, היא עצמה התקשתה להשלים עם הירידה מגדולתה והיתה נוהגת בעצמה בגינונים של כבוד.

השם קלינגל משמעו בגרמנית פעמון = klingel, ויכול לסמל אישה, שאמנם כבר ירדה ממעמדה אולם היא עדיין מכריזה וכאילו מצלצלת על עצמה בפעמון כדי שיבחינו בגדולתה. משום כך גם היתה כרוכה אחרי כל מי שראה אותה בגדולתה כולל אשת המספר. "אשתי הכירתה בזמן שהיתה מנהלת לפיכך היתה כרוכה אחרי אשתי, כשם שהיא כרוכה אחרי כל מי שראה אותה בגדולתה" (עמ' 120).

אולם, כל זה מתייחס לתיאורה של מרת קלינגל במישור החיצוני יותר. אך מאחר שהיא כפי הנראה משתייכת לאותם שכנים שהמספר חשש שיטרידוהו, וכן לאור העמימות הקיימת בסיפור לגבי השכנים המטרידים, אופי ההטרדה וכן לגבי מהות הדרך שממנה חזרה אשת המספר, אפשר להניח כי קיים כאן רובד עמוק יותר המכיל סמלים ורמזים. קיים רמז נוסף לקיומו של רובד עמוק יותר והוא חוסר ההתאמה הקיים בתיאור יחסיו של המספר עם מרת קלינגל: מצד אחד המספר אומר כי "היתה מרת קלינגל רגילה לבוא אצלנו" (עמ' 120) אך מצד שני הוא מציין כי מעולם לא דיבר עמה: "אף אני הכרתי את מרת קלינגל מימי גדולתה, אבל מסופקני אם שחתי עמה. קודם לימות המלחמה, שעדיין לא היו הבריות דבובין זה לזה, היה אדם פוגע

בחבירו ורואה אותו כאוהבו, אפילו לא דיבר עמו" (עמ' 120). כלומר, יש כאן מין פרדוקס לוגי היכול להתאים לאטמוספירה חלומית.

בהתאם לכך, ברובד העמוק יותר, מרת קלינגל יכולה לשקף חלק מנפשו של המספר. השם "קלינגל" שפירושו פעמון, יכול להיות ביטוי לפעמון כנסייתי. בכל עיר שיש בה כנסיות נוצריות, קולות פעמוני הכנסיות הנישאים בחלל האוויר לעתים מזומנות, הנם אלמנט המאפיין את המציאות הנוצרית. מרת קלינגל יכולה לכן לשקף אותה מציאות נוצרית שנטמעה בחלק מנפשו של המספר. אפשר לנסות ולהסביר חלק שכזה בנפשו של עגנון בדרך זו: כידוע, עגנון חי בגרמניה בין השנים 1912-1924. באותה תקופה, בעיקר בשהותו בברלין, ביקר באוניברסיטה, שמע הרצאות בפילוסופיה ובמדעי החברה, הלך לעתים לתיאטרון והרבה לקרוא ספרות גרמנית וספרות אירופית בתרגום גרמני (חיי עגנון, עמ' 94-93).

התקופה שלפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה ב-1914, היתה עבור יהודי גרמניה תקופה של פריחה ורווחה, והם נהנו משוויון זכויות מלא בכל שטחי החיים כמעט (פרט לקצינות בצבא, לפקידות הגבוהה ולדרגות האקדמיות העליונות) (אנציקלופדיה עברית, כרך ט"ז, עמ' 139). אולם, ככל שהשתלבו יותר בתחומי החיים, גברה הטמיעה שלהם בקרב הגרמנים. היה מספר רב של נישואי תערובת וכן מקרים רבים של המרת הדת היהודית בנוצרית (אנציקלופדיה עברית, כרך י"א, עמ' 516). עגנון עצמו חי באותה תקופה חיים חופשיים, ללא קיום מצוות הדת. אם כי נשאר בקשר עמוק עם היהדות, עסק בעיון מתמיד בספרים שעסקו ביהדות והיה בהכרתו יהודי לאומי וציוני. אולם ייתכן, שהמגע המתמיד שלו עם האוכלוסייה והתרבות הנוצרית וכן האווירה של "גרמניות", שבה יהודים ראו עצמם כשייכים ללאום הגרמני, והתקרבות לנצרות ששררה אז בקרב רבים מיהודי גרמניה, גרמו לכך שמשוהו מהמציאות הנוצרית נטמן עמוק בתת המודע שלו. בסיפור הנוכחי מרת קלינגל יכולה לשקף אותה "מציאות נוצרית" העולה לתודעתו של המספר ברובד החלומי.

אשר לדבריו של המספר כי "מרת קלינגל אשה מפורסמת היתה ומנהלת בית ספר היתה קודם לימות המלחמה. משנשתנו סדרי העולם נחתכה מגדולתה ונעשתה מורה פשוטה", ניתן להסביר אותם בירידה מסוימת בקרנה של הנצרות לאחר מלחמת העולם הראשונה, הן מנקודת הראות הסובייקטיבית היהודית, והן מנקודת ראות אובייקטיבית.

מנקודת הראות היהודית זה קשור לכך, שלעומת הרווחה ותחושת שווי הזכויות מהן נהנו היהודים בגרמניה לפני מלחמת העולם הראשונה, הרי בתום המלחמה, לאחר כניעת צבאותיו של קיסר גרמניה וילהלם השני, והתפטרותו של הקיסר בשנת 1918, וכן חוזה השלום של ורסאי שחוגים רבים בגרמניה ראו בו השפלה, הגיעה האנטישמיות לידי הבלטה יתירה. היתה זו תקופה של אי יציבות פוליטית וכלכלית, שבה הצליחו האנטישמים להעמיד את הבעיה היהודית כסעיף ראשון בסדר יומה של הציבוריות הגרמנית כאשר טענו שגרמניה הובסה בגלל "סכין בגב" שתקעו בה היהודים. לעומת זאת, באותה תקופה, היתה הציונות לתנועת המונים ולכוח פוליטי בעל משקל בגרמניה (אנציקלופדיה עברית, כרך ד', עמ' 534, כרך כ"ג, עמ' 675-674). ייתכן מאוד שמהלך אירועים זה גרם בנפשו של עגנון לירידת זוהרה של ה"גרמניות" ועמה של ה"נצרות" שמרת קלינגל מייצגת, לטובת האידיאולוגיה הציונית.

הסיבה האובייקטיבית לירידה מסוימת בזוהרה של הנצרות בגרמניה לאחר מלחמת העולם הראשונה, היתה ביטול המונרכיה ב-1918. תחילה עבר השלטון לידי "ועד של שליחי העם" ובהמשך למשטר פרלמנטרי, שבמשך הזמן השתלבה בו המפלגה הנציונאל סוציאליסטית (נאצית) שדגלה בהרס המסורת הנוצרית והתרופפות מעמד הכנסיות (אנציקלופדיה עברית, כרך י"א, עמ' 466-464, כרך כ"ה, עמ' 320-319).

אולם, כפי שמתאר המספר מעט בסרקזם, גם לאחר ש"נחתכה מגדולתה" המשיכה מרת קלינגל המייצגת את המציאות הנוצרית (או את הכנסייה הנוצרית), לנהוג חשיבות בעצמה ולשאוף לחדור לכל מקום ראוי שבעולם. "ועדיין היתה נוהגת חשיבות יתירה בעצמה

והיתה מדברת עם הבריות כדרכה בנעימה של פטרונית. וכל מי שיצאו לו מוניטין בעולם היתה מתקרבת אצלו ויוצאת ונכנסת לביתו" (עמ' 120). גם המלה "פטרונית" יכולה לנבוע מההוויה הנוצרית מאחר והמלה "פטר" משמעה כומר נוצרי.

יש לציין, כי מצב שבו מציאות נוצרית שנטמעה בתת-המודע של עגנון, עולה אל התודעה במצב חלומי, מתואר בצורה מפורשת יותר בסיפור "הנשיקה הראשונה" שבמקורו נקרא "חלום". בסיפור זה שלושה כמרים מגיעים בערב שבת לאני המספר, שהוא נער, ומפריעים לו בקיום מצוות השבת.

מסתבר, שאחד האלמנטים בנפשו של עגנון המפריעים להתייצבות תהליך החזרה בתשובה, הוא אותו חלק שהושפע מהנצרות, נטמן בתת-המודע שלו ובא לידי ביטוי ברובד החלומי בצורת "מרת קלינגל". מציאותו של אותו חלק מעוררת קונפליקט בנפש המספר אשר חזר בתשובה והיה רוצה לקיים בלב שלם את מצוות הדת היהודית. הוא אינו חפץ בו ומתנגד למציאותו בנפשו. בכניסתו לביתה של מרת קלינגל יחד עם אשתו, היא "שכבה על מטתה", מה שמעורר את האסוציאציה כי המספר רואה חלק זה שבנפשו כחולה. "מרת קלינגל שכבה על מטתה. רחוק קצת ממנה על דרגש של קטיפה ישבו שלוש מחברותיה שלא הכרתי אותן" (עמ' 120). מהי המשמעות של שלוש החברות האלה? ייתכן שהן מסמלות את השילוש הקדוש לנוצרים. אולם, לאמיתו של דבר, השילוש הזה כולל את האב, הבן ורוח הקודש, שלפחות שניים מהם גברים. ואילו כאן, ברובד החלומי, נמצאות שלוש נשים. לכן, אם הכוונה היתה לשילוש הקדוש, הרי המספר רואה את הסמל הנוצרי הזה הנמצא בנפשו, כמסולף וכמעוות. אולם, שלוש הנשים האלה יכולות לסמל גם אלמנט אחר הנמצא בנפשו של המספר, שגם הוא זר לרוח היהדות והוא: הזיקה לאישה הזרה, האנונימית, הקיימת בתת-המודע של המספר ועולה אל פני השטח באירוע החלומי. המספר מנסה להתרחק מאותן הנשים והוא מתנכר להן: "בכניסתי נתתי שלום לכל אחת ואחת מהן ולא אמרתי להן את שמי ולא הטרחתי עצמי

לשמוע את שמותיהן" (עמ' 120).

אשר למרת קלינגל, המספר מביע התנגדות רבה למציאותה בנפשו: "באמת אין לי עליה ולא כלום, אבל טרחה היא לי. הרי שאני יוצא לרחוב ואיני רוצה שירגיש בי אדם פתאום באה זו כנגדי ואני שואל בשלומה ובא לידי פיזור הנפש. וכי בשביל שהכרתי אותה לפני כמה שנים משועבד אני לה כל הימים" (עמ' 121-120). אותו חלק של עבודה זרה שמייצגת מרת קלינגל הנמצאת בנפשו, מעורר בו תגובה של התנגדות וכעס. ייתכן שהוא כועס על עצמו משום שחש שלא יצא ידי חובתו ליפטר מאלמנט זה בשלב מוקדם יותר: "לבי היה כעוס ולא אמרתי לי אם נזדמן לך אדם ואין אתה יודע מה לך ולו בידוע שלא יצאת ידי חובתך כנגדו קודם לכן וחזרתם ונתגלגלתם לעולם כדי לתקן מה שפגמת בחברך בגלגול אחר" (עמ' 121). יתר על כן, מרת קלינגל עוד מוסיפה לכעסו של המספר כאשר היא פונה לאשתו ואומרת: "את חביבתי נסעת, בינתיים עשה לו בעלך לילי תענוגות". והיא זוקפת אצבע כלפי המספר ואומרת מתוך שחוק: "איני מספרת לאשתך שבחורות נאות באו אצלך" (עמ' 121). אמירה זו של מרת קלינגל אפילו נאמרה מתוך שחוק מעוררת אצל המספר כעס שאין גדול הימנו: "נתמלא לבי עברה עד שרחפו כל עצמותי. קפצתי ממקומי וגידפתי אותה בכל מיני גידופין. כל מלה של גנאי שידעתי אמרתי לה בפניה" (עמ' 121). תגובת כעס זאת היא כה קיצונית עד שהיא מעוררת תמיהה אצל מרת קלינגל ואצל אשתו. אפילו המספר תמה על עצמו: "ואף אני תמהתי על עצמי, שהרי בדיחה בעולם אמרה מרת קלינגל ומה מקום לכעוס ולהעליבה כל כך?" (עמ' 121).

כדי להבין יותר את אמירתה זאת של מרת קלינגל אשר אולי נאמרה בכוונת לצון אך לא התאימה לתדמיתה המכובדת, וכן את הכעס הקיצוני שעוררה אצל המספר, צריך להתייחס למספר פרטים ביוגרפיים על עגנון ויחסו לנשים, המובאים על ידי דן לאור בספרו "חיי עגנון". בצעירותו, לאחר שעלה לארץ ישראל בשנת 1908 וישב ביפו, בה ניהל חיים חופשיים ללא קיום מצוות הדת, התרועע עגנון עם נשים רבות

וגם הרבה לחזר אחריהן. כפי שסיפרה הגננת חיה ברוידא: "הוא היה מחזר אחרי ואחרי בחורות רבות, בעצם אחרי כולן". "לא היתה לו ידידה אחת, הוא היה משחק בחיזורים, וגם עם כאלה שלא הבינו שזה משחק, כאשר היו שוכבות על החולות" (חיי עגנון, עמ' 63). יש להניח כי כתוצאה מחוויות אלה נטמנה בנפשו זיקה מסוימת לנשים, אשר נשארה בתת-המודע גם מאוחר יותר כאשר היה כבר נשוי, חזר בתשובה ועלה שנית לארץ ישראל לאחר ששהה בגרמניה כ-12 שנים. הוא עלה לארץ בגפו בעוד שאשתו ו-2 ילדיו נשארו בגרמניה למשך 13 חודשים נוספים (חיי עגנון, עמ' 191). לפי עדותו, הוא נמנע באותה עת מעסקי נשים, כפי שכתב לאשתו: "מיום בואי לארץ אני חי כנזיר במעשה, וגם השקפת עולמי הולכת בד בבד עם מעשי" (חיי עגנון, עמ' 177). כמו כן, באחד המכתבים אף רמז לאשתו כי אמנם קלט אותות חיבה מנשים אחרות, אך כל מחשבותיו היו נתונות רק לה (חיי עגנון, עמ' 175). אורח החיים הנזירי הזה שקיים עגנון באותה תקופה, נבע לא רק מהנאמנות האישית לאשתו אלא גם משום שלפי מצוות הדת אשר הקפיד לקיים, נאסר עליו לקיים יחסי קרבה לנשים זרות.

אולם, למרות חיי הפרישות אשר עגנון גזר על עצמו, אפשר שהיו לו מחשבות ופנטזיות בנוגע לאותן נשים שהראו לו אותות חיבה. מחשבות שכאלה יחד עם הזיקה לנשים זרות שנטמנה בתת-המודע שלו עוד בצעירותו, יכלו לבוא לידי ביטוי ברובד החלומי. כגון: שלוש הנשים חברותיה של מרת קלינגל. כמו כן אמירותיה של מרת קלינגל: "עשה לו בעלך לילי תענוגות". ו"בחורות נאות באו אצלך" היו למעשה ביטוי של אותן מחשבות ופנטזיות ששכנו בנפש המספר בתת-המודע, ועלו ברובד החלומי אל פני השטח. אמירותיה אלה של מרת קלינגל נאמרו כאילו מתוך שחוק. אולם, כפי הנראה היתה להן סיבה פחות תמימה. משום שאפשר, שכוונתה בדבריה היתה להרחיק את אשת המספר מבעלה.

יש להביא בחשבון שהאני המספר נמצא כאן בתקופה, שבה הוא שרוי במבוכה עקב מאבק הקיים בנפשו בין גורמים נוגדים: החלק הדומיננטי

הוא החוזר בתשובה, הרוצה לחזור ולקיים את מצוות הדת באמונה ובלב שלם. אך כנגדו קיים אותו חלק, שעדיין ניכר בו רישום החיים החופשיים אשר ניהל בעבר, הכולל את השפעת הנצרות וההתבוללות וכן את הזיקה לנשים הזרות והפנטזיות עליהן. אשתו של המספר - האנימה - אשר נעדרה וחזרה אך זה עתה מן הדרך, היא החלק המשלים את אישיותו, העשוי לתמוך בו ולחזק בנפשו את הדרך שבה הוא רוצה ללכת, הכוללת ערכים הנוגדים את מה שמרת קלינגל מייצגת. משום כך זו מעלה אל פני השטח, ברובד החלומי, אותו אלמנט של זיקה לנשים האחרות, החבוי בתת המודע של המספר, בצורה שתתפרש כאילו בגד באשתו עם נשים אחרות בהעדרה מן הבית, וכך תרחיק את אשת המספר ממנו.

אמירותיה אלה של מרת קלינגל מקוממות מאוד את האני המספר, שהוא חף מכל מגע עם נשים אחרות, וכאמור לעיל, הוא פורק את כעסו במלים של גנאי ובגידופים שהוא שופך על מרת קלינגל, עד שהיא ואשתו הביטו בו בתמיהה ואף הוא תמה על עצמו. זאת משום שלכאורה מרת קלינגל התכוונה כאילו להתבדה. אולם, במישור העמוק יותר, כאשר בוחנים את תגובתה של אשת המספר, אפשר להגיע למסקנה שאם כוונתה של מרת קלינגל היתה להרחיק את אשת המספר מבעלה הרי היא הצליחה בכך: "לסוף נטלתי את אשתי בזרועה ויצאתי בלא ברכה" (עמ' 121). וכן "אשתי נגררה והלכה אחרי. משתיקתה ניכר היה שנצטערה. ויותר ממה שנצטערה על שביישתי את מרת קלינגל נצטערה על שבאתי לידי כעס. אבל היא שתקה מאהבה ולא אמרה ולא כלום. כך הלכנו ולא דיברנו דבר" (עמ' 121). בבחינת המשפטים האלה מתקבל הרושם כי ייתכן מאוד שמרת קלינגל אכן הצליחה לעורר באשת המספר חשד כי בעלה בגד בה עם נשים אחרות, וכך להרחיק אותה ממנו. כאשר המספר יצא מביתה של מרת קלינגל היה עליו ליטול את אשתו בזרועה כאילו לא היה ברצונה לצאת אתו. כמו כן, בלכתם, אשתו לא הלכה לידו אלא נגררה והלכה אחריו ולא דיברה דבר, כאילו ראתה עצמה מרוחקת ממנו. אמנם, המספר מנסה לייפות

את הסיטואציה הזאת על-ידי ההסבר כאילו נצטערה אשתו על שבא לידי כעס ושתקה מאהבתה אותו. אולם, מצב הדברים מצביע יותר על כך שנתרחקה מבעלה.

בדרכם, המספר ואשתו מתעכבים משום שפגשו ב-3 אנשים, שאחד מהם המספר הכיר, והוא מורה שנתעשר בכרכי הים ולאחר שחזר החל "מפטם מלים בכתבי עתים" (עמ' 121). המספר החמיא לו על אחד ממאמריו שמצא בו דבר טוב ואז "האירו פניו והציגני לפני חבריו, שאחד מהם סינטור בפולין ואחד מהם אחיה של אחת משלש חברותיה של מרת קלינגל או אולי אני טועה ואין לה לזו אח" (עמ' 122). המספר אינו מתעכב אצלם הרבה משום "שאשתי היתה עייפה מן הדרך ושרויה בצער והיה קשה לי להתעכב. קיצרתי בדברים ופרשתי מהם" (עמ' 122). אולם, למרות שקיצר מאוד בשיחתו עם האורחים המכובדים ונמנע אפילו משיחה של נימוסין כגון: "לשאול את האורחים המכובדים אם מצאו קורת רוח מן העיר וכן כל כיוצא בזה", אשתו לא המתינה לו. "אשתי לא המתינה לי והלכה לה קודם לכן". המספר מנסה לייפות את סיבת הליכתה: "אשה צעירה קשה לה לעמוד ולהראות עצמה בפני הבריות בזמן שהיא עייפה ועצובה" (עמ' 122). אולם, לפי מהלך הדברים קודם לכן, מתקבל על הדעת שהליכתה היתה המשך לצער שנצטערה ולריחוק שנתרחקה מבעלה לאחר דבריה של מרת קלינגל.

כאן מסתיים החלק הראשון של הסיפור, בהליכתה של אשת המספר ממנו כשהיא עוזבת אותו בדרך לביתם.

המכתב

בהליכתה של אשתו ממנו, עוזב את המספר החלק הנשי - האנימה - המשלים את החלק הגברי שבאישיותו ומייצב אותו. הוא נשאר חסר את אותו חלק תומך, רגשי, חם ומתקשר שמעניקה לו האנימה, וחשוף להשפעתם של פחדים קמאיים שמציאותה יכולה היתה לנטרל אותם.

ואכן, הוא נכנס עתה לאטמוספירה של סיוט. זה מתחיל במכתב שהוא מוציא מחיקו וקורא בו: "עיקר הנסיון של איוב, לא של איוב היה אלא של הקדוש ברוך הוא כביכול, שמסר את עבדו את איוב בידו של שטן. כלומר גדול נסיונו של הקדוש ברוך הוא מנסיונו של איוב, איש תם וישר היה לו ומסרו בידי השטן. אחר שקראתי את דברי קרעתי את המעטפת ואת המכתב ופיזרתי את הקרעים לרוח, כדרך שאני נוהג בכל מכתב" (עמ' 122).

זוהי כביכול שאלה פילוסופית של מי הנסיון היה גדול יותר: של איוב, שהיה איש תם וישר וירא אלוהים וסר מרע, שמסר אותו האלוהים בידי השטן, או של האלוהים עצמו, שהיה לו איש תם וישר כאיוב, וכדי לבחון אותו אם יישאר נאמן לו גם אם יפגע "בכל אשר לו", מסר אותו בידי השטן.

המספר כאילו קרא את הדברים מתוך מכתב שהוציא מחיקו. אולם, במבט בוחן יותר נראה כי סיפור המכתב מהווה למעשה כיסוי למחשבותיו של המספר עצמו. משום שבגמר הקריאה הוא אומר: "אחר שקראתי את דברי" כלומר: האמור במכתב משקף למעשה את מחשבותיו והגיגיו של המספר עצמו. הוא מנסה להפחית מערך הדברים ולהתעלם מהם כאשר בתום קריאת המכתב הוא קורע את המעטפת ואת המכתב ומפזר את הקרעים לרוח, כשהוא מציין כי זוהי הדרך שבה הוא נוהג בכל מכתב, "פעמים קודם קריאה ופעמים בשעת קריאה" (עמ' 122). זוהי אמירה שבה הוא מנסה להוריד מערך המכתב ולכסות על יחסו האמיתי לדברים האמורים במכתב הזה (האמת היא שעגנון לא נהג כך בכל מכתב, משום שארכיוני עגנון מלאים במכתבים אותם כתב ואותם קיבל).

ועתה ביחס לכתוב במכתב עצמו: מוצאו של איוב אינו ברור. כמעט כל חכמי התלמוד סברו כי "חסיד היה באומות העולם ואיוב שמו". אחרים סברו כי איוב היה אדם מישראל. גם הזמן שבו איוב חי, לא נקבע בדיוק (אנציקלופדיה עברית, כרך ב', עמ' 653). אולם, הנביא יחזקאל מזכיר את השם איוב יחד עם נוח ודניאל, כ-3 צדיקים שיש להם

ההבטחה האלוהית כי לא ייפגעו אפילו אם ה' יגרום להרס ולחורבן: "ויהי דבר ה' אלי לאמור. בן אדם, ארץ כי תחטא לי למעול מעל ונטייתי ידי עליה ושברתי לה מטה לחם, והשלחתי בה רעב, והכרתי ממנה אדם ובהמה. והיו שלושת האנשים האלה בתוכה נוח, דניאל ואיוב המה בצדקתם ינצלו נפשם נאום ה' אלוהים" (פרק י"ד, פסוקים י"ב-י"ד). וכן: "או דבר אשר שלח אל הארץ ההיא ושפכתי חמתי עליה בדם, להכרית ממנה אדם ובהמה. ונוח, דניאל ואיוב בתוכה, חי אני נאום אדוני אלוהים אם בן או בת יצילו, המה בצדקתם יצילו נפשם" (פרק י"ד, פסוקים י"ט-כ').

מתקבל הרושם, שהאמירה של המספר ביחס לניסיונו של הקדוש ברוך הוא עם איוב, אינה מכוונת אלא למה שצפוי לו עצמו מיד האלוהים. משום שאם איוב, שהיה צדיק תמים וגם ניתנה לו הבטחה אלוהית מפי הנביא יחזקאל כי לא ייפגעו אפילו ייפגעו ארץ ומלואה, בכל זאת מסר אותו האלוהים בידי השטן, הרי הוא המספר, המסוכסך בנפשו פנימה בין החזרה לעבודת האלוהים ולקיום המצוות, לבין הכוחות הנוגדים לכך, אותו יעניש הקדוש ברוך הוא פי כמה. ואם אלוהים השיב לבסוף לאיוב את כל רכושו ואף הוסיף עליו, והוא מת זקן ושבע ימים, הרי אותו, את המספר, האלוהים לא יציל משום שלעומת איוב הוא בחזקת חוטא. קיים כאן פחד קמאי מפני זעם האלוהים, שיכול להסגיר אותו לידי כוחות מאגיים ודמוניים עקב מציאות אלמנטים בנפשו שאינם מאפשרים את חזרתו בתשובה בלב שלם.

אולם, פרט לפחד הקמאי מפני זעם האלוהים, יכול להסתמן כאן גם יותר משמץ של טינה כלפי האלוהים אשר המספר מנסה לכסות עליה. הדברים "איש תם וישר היה לו ומסרו בידי השטן" נאמרים כאילו ביחס לאיוב. אולם הם יכולים להיות מכוונים על ידי המספר גם לעצמו. מסתמנת כאן טינה מוסווית כלפי האלוהים, שעלול להענישו בעונש כה כבד למרות השתדלותו הרבה לחזור בתשובה.

כלפי חוץ המספר משתדל להעלים את פחדיו וטינתו. המכתב, שהוא היחיד שנשלח אליו לפי כתובתו הנוכחית, "מכתב אחד בלבד קבלתי

בדירתי זו שאני דר בה" (עמ' 123), כביכול אינו נוגע בו אישית, אלא דן ביחס שבין הניסיון שעבר איוב לבין ניסיונו של הקדוש ברוך הוא. כמו כן לאחר שהוא קורא את המכתב הוא קורע אותו ואת המעטפת ומפזר את הקרעים לרוח כדי להראות את חוסר האכפתיות שלו וחוסר השייכות שלו לכתוב במכתב, וכי מכתב זה אינו שונה ממכתבים אחרים שהוא מקבל. אם כי אחר כך, כשהוא אומר "אחר שקראתי את דברי" (עמ' 122), הוא מגלה לקורא כי לאמיתו של דבר המכתב מכיל דברים שנאמרו על ידו. כלומר: נובעים מפנימיותו.

לאחר שקרע את המכתב, המספר מדמה לעצמו כאילו הרחיק מעליו את הפחדים הקמאיים שבנפשו, שהכתוב במכתב חשף אותם, ועתה יוכל לחזור לחייו הרגילים לאחר שימצא את אשתו: "אחר שעשיתי כך אמרתי לי צריך אני למצוא את אשתי" (עמ' 122). אולם למעשה קיים כאן תהליך הפוך. אשתו בינתיים נעדרת בעוד שהמספר מאבד את דרכו.

הירידה מן הדרך

"הטרידוני מחשבותי וירדתי מן הדרך ונמצאתי עומד פתאום ברחוב אחד שלא הייתי שם מעולם. אותו רחוב לא היה משונה משאר כל רחובות העיר, אף על פי כן ידעתי שנתגלגלתי למקום שאיני מכיר" (עמ' 122).

המושג "הטרידוני מחשבותי" מצביע על כך שהכוחות הנוגדים השוכנים בנפשו של המספר מתרוצצים בקרבו ללא מנוח. מצד אחד קיים בו הרצון, שהוא בינתיים הדומיננטי, לחזור ולקיים את מצוות היהדות בלב שלם. אם כי ביחס לאלוהים ישנה אמביוולנטיות מסוימת כתוצאה מקיום הפחדים הקמאיים מעונש אלוהי, כשלצידם מוסתרת טינה כלפי האלוהים, שעלול להענישו למרות שהוא מקיים מצוות. לעומת הכוחות האלה, ניצבים אלמנטים אחרים כגון: הזיקה לנצרות ואותה נוחות קורצת שבחיים חופשיים ממצוות הדת, שקיים בהם גם חופש ביחס

לנשים. אלמנטים אלה שנטמנו עמוק בתת-המודע שלו, חזרו ועלו לסף התודעה לאחר שאשתו הלכה ממנו ועתה הם מטרידים אותו ביתר שאת. כתוצאה מהמהומה הזאת שבנפשו המספר יוצא מהאיזון שהיה בו לפני כן, מה שבא לידי ביטוי ברובד החלומי בירידה מן הדרך.

אם לקבל את הדברים כפשוטם. הרי המספר, שהיה מוטרד על ידי מחשבותיו לא שם את לבו לדרך שהלך בה, ומשום כך סטה ממנה ומצא את עצמו ברחוב שלא היה שם מעולם. אמנם, רחוב זה לא היה שונה משאר רחובות העיר, אולם את המקום הוא לא הכיר. "אותה שעה כבר ננעלו כל החנויות ופנסים קטנים האירו בחלונות בין כל מיני סחורה. ראיתי שנתרחקתי מביתי וידעתי שאני צריך לילך בדרך אחרת ולא ידעתי באיזו" (עמ' 122). לכאורה, אפשר להבין מכך כי היה זה רחוב עירוני ובו חנויות עם חלונות ראוות שאוה שמהם נשקפו כל מיני סחורות. השעה היתה שעת בין ערביים ומשום כך הודלקו פנסים קטנים שהאירו על הסחורות. רחוב עירוני שכזה בירושלים, שבה גר עגנון-המספר, היה רחוק מביתו, ששכן בתלפיות שהיא שכונה פריפרית. לכן המספר הבין שנתרחק מביתו וידע שהלך בדרך לא נכונה וכדי להגיע לביתו הוא צריך ללכת בדרך אחרת, אך לא ידע באיזו.

אולם, ברובד עמוק יותר בדומה למה שדובר קודם לכן, משמעותה של המלה "הדרך" יכולה להיות במובן של הדרך אשר ציווה ה'. לפיכך, ניתן להבין כי ירידתו מן אותה הדרך קשורה להתרוצצות המוגברת של הכוחות הנוגדים שבנפשו, שגרמה למספר למין מצב של "טירוף מערכות", שהסיט אותו מדרך האמונה, עבודת האלוהים ושמירת המצוות, אשר בה בחר ולפיה השתדל ללכת עד עתה. כפי הנראה גבר בנפשו באותו רגע הצד שאינו מקבל דרך זו. משום כך ברובד החלומי, הוא מוצא את עצמו ברחוב שאינו מכיר, שלא היה שם מעולם, שמשמעו הוויה רוחנית אשר לא הכיר מעולם, שהיא זרה לנפשו. גם החנויות שהיו באותו רחוב עם חלונות הראווה שפנסים קטנים מאירים בהם על כל מיני סחורה, יכולים לסמל כל מיני פיתויים הקורצים למספר ברחוב הזה.

עגנון גדל בילדותו ובנעוריו על דרך האמונה באלוהים, קיום המצוות

ולמוד התורה. מאוחר יותר הוא אמנם הפסיק לקיים את מצוות הדת, אך אף על פי כן הערכים התורניים נשארו טבועים בנפשו. ואילו עתה, כשמצא את עצמו ברחוב שאינו מכיר, כאילו היה זה נתיב זר, שאינו תואם אותה רוח היהדות שהכיר בעבר. לכן ראה שנתרחק מביתו. למלה "בית" יכולות להיות משמעויות רבות: לצורך הדיון שלנו היא יכולה לסמל "בית רוחני", שהמספר חזר אליו לאחר שהחליט לחזור ולקיים את מצוות הדת. כמו כן בית יכול לסמל משהו אוניברסאלי יותר. מין קן בטוח, שאליו האדם יכול תמיד לחזור ולחסות בצילו, שנותן לו תחושת ביטחון בהתמודדות עם העולם החיצוני. בית יכול להיות גם כינוי כבוד לאישה כגון: "ביתי זה אשתי" (מילון יעקב כנעני).

המספר, ש"טירוף המערכות" שבנפשו הסיט אותו מדרך האמונה וקירב אותו לאותו צד שאינו מקבל דרך זו, חש שנתרחק מביתו הרוחני, שהוא גם אותו הבית שנותן לו את החום והביטחון. תחושה זו עוד נתעצמה משום שאשתו הלכה לה ועדיין לא מצאה.

דוקטור רישל ותנועת ההשכלה

המספר נמצא במבוכה קשה. הוא יודע שנתרחק מביתו, שהדרך שהלך בה עד עתה לא היתה נכונה ושהוא צריך לילך בדרך אחרת. אולם, אינו יודע באיזו דרך הנו יכול לחזור לביתו. בדרכו הוא רואה "מדריגות שמוקפות משתי רוחותיהן גדר של ברזל" (עמ' 122). הוא מנסה את מזלו, עולה בהן ומגיע אצל חנות של פרחים. הוא מוצא שם מספר אנשים. "מצאתי שם סיעה קטנה של בני אדם עומדים ואחוריהם כלפי הפרחים, ודוקטור רישל עומד ביניהם ומציע לפניהם את חידושיו בדקדוק ובלשון" (עמ' 122).

הפרחים, שמקרינים יופי וריח טוב, יכולים אולי לשקף אופטימיות מסוימת בתקוותו של המספר למצוא את הדרך לביתו. אולם, באופן מעשי, אין בכך כדי לעזור לו. עומדת שם סיעה קטנה של בני אדם ודוקטור רישל מציע לפניהם את חידושיו בדקדוק ובלשון. אמנם,

אנשים אלה עומדים ואחוריהם כלפי הפרחים, כאילו היופי והריח של הפרחים אינם נוגעים להם. בכל זאת, המספר מקווה שתבוא מהם עזרה למצוא את הדרך לביתו [הביטוי "סיעה קטנה של בני אדם" מתאים לקבוצת אנשים קטנה. אולם, המלה "סיעה" יכולה גם לבטא קבוצה של אנשים המהווים חלק מקבוצה גדולה יותר, שלהם עמדה או השקפה שונה במקצת מזו של הרוב (מילון אבן שושן)].

הרצאת החידושים בלשון ובדקדוק על-ידי דוקטור רישל מעוררת את האסוציאציה שהוא שייך לתקופה מוקדמת יותר. התקופה שפעלה בה תנועת ההשכלה היהודית.

תנועת ההשכלה היהודית נתעוררה בשנות ה-70 של המאה ה-18 ושקעה עם התעוררות התנועה הלאומית ביהדות בתחילת שנות ה-80 של המאה ה-19. בסה"כ היא נמשכה כ-100 שנים (אנציקלופדיה עברית, כרך ט"ו, עמ' 533). בתקופה זו הלשון העברית נעשתה כלי קיבול של הגות חילונית ומקצועית-מדעית. מתוך כך וגם מתוך שנעשתה לשון מדויקת, מקפדת על כללי הדקדוק, גברה ההתעניינות בדקדוק העברי בעיקר בסוף המאה ה-18 ובמאה ה-19. כתוצאה מכך אפשר היה לעברית ליהפך במשך זמן קצר יחסית ללשון שימושית בדיבור ובכתב (אנציקלופדיה עברית, כרך ט"ו, עמ' 542).

ערכים רבים של תנועת ההשכלה יכולים להתאים לאותו חלק בנפש המספר הקשור עדיין לזיכרון החיים החופשיים שניהל בעבר, הכולל גם את הזיקה לנצרות ול"גרמניות". והרי מספר נתונים על ערכים אלה: הזרם העיקרי בתנועת ההשכלה בגרמניה, ראה את תכליתה של התנועה לחדור לתוך החברה הכללית ודגל ברעיון כי לשם כך צריך וגם כדאי להשתחרר מערכים דתיים לאומיים מסוימים (אנציקלופדיה עברית, כרך ט"ו, עמ' 533). מתוך רצונם העז של המשכילים שלא להיחשב זרים בגרמניה, הם דיברו על עצמם כעל גרמנים. הם ראו את מצבם כעדה דתית בלבד בדומה לקתולים ולפרוטסטנטים אשר לא ייתכן לראותם כעמים, כאשר העם אליו הם משתייכים נקבע לפי הארץ שבה הם גרים, כגון: צרפתים, גרמנים וכו', וכך הם שללו את ייחודו של עם

ישראל כעם (אנציקלופדיה עברית, כרך ט"ו, עמ' 554).

בקרב משכילים רבים היה רווח הלך רוח אנטי תלמודי ובבתי הספר שלהם למדו בעיקר את המקצועות הכלליים, בעוד שללימודים העבריים הוקדש מעט זמן והתלמוד כמעט נדחק מתוכם (אנציקלופדיה עברית, כרך ט"ו, עמ' 545). כמו כן, בתחילת המאה ה-19, החלו משכילים להנהיג רפורמה דתית בגרמניה עם שינויים בטקסים הדתיים ובתפילות, שנועדו לקרב אותם לשכניהם הנוצרים (אנציקלופדיה עברית, כרך ט"ו, עמ' 555-556).

שמו של דוקטור רישל, שהוא כאן המייצג את תנועת ההשכלה, נקבע כפי הנראה על ידי עגנון באופן מגמתי כדי להבליט את העובדה שהיהדות של תנועת ההשכלה אינה אותה יהדות שהוא היה רוצה לממש. השם "רישל" אינו אלא שינוי סדר האותיות של השם "ישראל" עם הוצאת האות אל"ף. כלומר: הוא מייצג ישראליות החסרה את המרכיב מספר אחד (א') של קיומה, שהוא הייחוד הלאומי של עם ישראל כעם, וקבלה מלאה של מצוות הדת. כמו כן התואר "דוקטור" היה ניתן בין השאר גם לחכמי כנסייה מפורסמים ביותר אשר הצטיינו במיוחד בחקירתם העיונית בענייני האמונה והמחשבה הדתית (אנציקלופדיה עברית, כרך י"ב, עמ' 229). לפיכך, השם "דוקטור רישל" יכול לסמל גם ישראלי שחלק מהויותו הנו נוצרי.

הפגישה עם דוקטור רישל לאחר שהמספר ירד מן הדרך ומצא את עצמו ברחוב שאינו מכיר, פירושה שהירידה מן הדרך הביאה אותו לאטמוספירה של תנועת ההשכלה היהודית.

המספר מנסה להיעזר על-ידי דוקטור רישל. כלומר: על-ידי ערכיה של תנועת ההשכלה היהודית. אולי אלה יהיו בעזרו כדי למצוא את הדרך לביתו. יש לציין לגבי הפגישה עם דוקטור רישל, שקיימת כאן גלישה של המספר שנים רבות אחורנית לתנועת ההשכלה. ומאחר שחוסר אחידות שכזה בזמן יכול להתאים לאירוע חלומי, ניתן לראות גם את דוקטור רישל כצד בנפש המספר, שעדיין קשור לתקופה שבה

חי בגרמניה, ל"גרמניות" ולאורח החיים החילוני.

המספר נותן לדוקטור רישל שלום ומתכוון לשאול אותו היכן הדרך לרחוב שבו הוא גר. אולם, אינו מצליח להגות את שם הרחוב: "לא הספקתי לומר שם הרחוב עד שהתחלתי מגמגם. לא שכחתי את שם הרחוב, אלא שנסתתמו דברי בפי" (עמ' 123). המספר מביע את צעריו על מה שקרה לו: "קל להבין נפשו של אדם שמבקש את מקומו וכשעומד לשאול אינו יכול להגות את השם. אבל אני נתגברתי ועשיתי עצמי כאילו התלוצצתי" (עמ' 123). לכאורה, המספר כאילו משתף אותנו בעוגמת הנפש שנגרמה לו כשביקש לשאול על המקום שבו היה ביתו ונמנע ממנו מלהגות את שם הרחוב. אולם, בעיון נוסף מתגלה שקיים כאן רובד עמוק יותר. המלים "מקום" ו"השם" הם כינויים לאלוהים, וכוונתו של המספר במלים "מבקש את מקומו", היא לחפש את אלוהיו אשר איבד. אולם, שאלה כזאת אינה רלוונטית כשהמספר שרוי באטמוספירה של תנועת ההשכלה שמסמל הדוקטור רישל. וזאת, משום שהאלוהים של תנועת ההשכלה אינו האלוהים אשר המספר מחפש. ומשום כך הוא "אינו יכול להגות את השם" של אלוהיו הוא.

מתגלה כאן קרע בנפשו של המספר בין החלק הרוצה באמת ובתמים למצוא את אלוהיו ולקיים את מצוות היהדות ובין אותו חלק שערכיו הם כשל תנועת ההשכלה, הנמצא בתת המודע שלו ומיוצג כאן ברובד החלומי על-ידי דוקטור רישל. המספר שלא הצליח להגות את שם הרחוב שלו, רוצה להסתיר את הבעייתיות שבנפשו שגרמה לכך, והוא מנסה לכסות עליה על-ידי כך שהוא עושה עצמו כאילו התלוצץ. אולם, הצורך בהעמדת פנים שכזאת ממלא אותו בתחושת מתח וחרדה הגורמים לו להתכסות בזיעה קרה, היכולה לגלות כלפי חוץ את תחושתו האמיתית: "כיסתני פתאום זיעה קרה. מה שביקשתי לכסות הוצרכתי לגלות. כשחזרתי ושאלתי היכן הרחוב חזר הענין כבראשונה" (עמ' 123).

בעוד שהמספר עומד עם דוקטור רישל, המוקף באנשי סיעתו, ומקווה למצוא בעזרתו את הרחוב שלו, מנסה עגנון במקביל לרמז

על המשמעות העמוקה יותר של התיבה "הרחוב", זו שקיימת באמת הפנימית של נפש המספר. ניתן לראות, שתיבה זו מופיעה שם בשכיחות גדולה יחסית: בשליש העליון של עמוד 123 היא מוזכרת חמש פעמים ובהמשך היא מוזכרת שלוש פעמים. כאילו מבקש עגנון שנתייחס אליה במיוחד.

- 1) "לא הספקתי לומר שם הרחוב עד שהתחלתי מגמגם" (עמ' 123).
- 2) "לא שכחתי את שם הרחוב, אלא שנסתתמו דברי בפי" (עמ' 123).
- 3) "כשחזרתי ושאלתי היכן הרחוב חזר הענין כבראשונה" (עמ' 123).
- 4) "ביקשתי לזכור שם הרחוב שלי ולא זכרתי" (עמ' 123).
- 5) "פעם נדמה לי הומבולד שם הרחוב ופעם נדמה לי מערב שמו" (עמ' 123).
- 6) "שמא אזכור שם הרחוב שלי ולא נזכרתי" (עמ' 123).
- 7) "הרי היא מרחיקתני מן הרחוב שלי" (עמ' 124 - 123).
- 8) "אני שכחתי את שם הרחוב שלי" (עמ' 124).

להבנת פשר הרמז הזה של עגנון אנו נזקקים לעזרת המקרא. התיבה "הרחוב" מוזכרת במקרא בסך הכל שתי פעמים, בספר נחמיה (קונקורדנציה חדשה אבן שושן). "ויאספו כל העם כאיש אחד אל הרחוב אשר לפני שער המים ויאמרו לעזרא הסופר להביא את ספר תורת משה אשר ציווה ה' את ישראל. ויביא עזרא הכוהן את התורה לפני הקהל מאיש ועד אישה וכל מבין לשמוע ביום אחד לחודש השביעי. ויקרא בו לפני הרחוב אשר לפני שער המים מן האור עד מחצית היום נגד האנשים והנשים והמבנים, ואוזני כל העם אל ספר התורה (נחמיה, פרק ח', פסוקים א'-ג').

זה קורה בראשון לחודש השביעי. כלומר: ב-א' תשרי, בראש השנה. גולי בבל אשר עלו חזרה לירושלים בחדס כורש מלך פרס נמצאים כאן במעמד חגיגי מיוחד לאחר שהונח להם מפגיעת אויביהם ומהסבל שסבלו בשיקום חומת ירושלים. כולם, כאיש אחד, נאספים ברחוב (או ברחבה) אשר לפני שער המים: גברים, נשים וילדים שהגיעו לגיל הבנה. ועזרא הסופר שעומד על מגדל עץ העשוי לכך שכל העם יראה

אותו, עומד מתחילת היום ועד שעות הצהריים, משך שעות רבות, וקורא מתורת ה'. אלה שמבינים את דברי התורה מסבירים לאלה שאינם מבינים וכולם מאזינים בקשב רב לדברי התורה. המעמד הזה מהווה סמל למה שקיים באמת הפנימית של עגנון - המספר. גם הוא היה רוצה להגיע לדרגה שכזאת של דבקות ואמונה בתורת ישראל כאנשים האלה העומדים במשך שעות רבות ברחוב, אפילו כשאינם מבינים בדיוק את הנאמר.

אולם, הצד הזה של התעוררות דתית שבנפש עגנון ניתן רק ברמז. משום שכרגע הוא עדיין נתון באטמוספירה של תנועת ההשכלה היהודית בחברת דוקטור רישל ומקווה שזה יעזור לו למצוא את הרחוב שלו.

"הדוקטור רישל עמד כאילו כפאו שד, עומד היה באמצע הרצאת חידושו ובאתי אני והפסקתיו. בתוך כך, פירשו חבריו ממנו ובשעת פרישתם הביטו בי וליגלו" (עמ' 123). ייתכן שדוקטור רישל וחבריו, שהם למעשה אלמנט הנמצא בתוך נפש המספר, הבחינו בהתעוררות הדתית הזאת הקיימת בחלק אחר שבנפשו, שנוגדת את ערכיהם, ערכי תנועת ההשכלה. ומשום כך, ברובד החלומי, דוקטור רישל עומד כאילו כפאו שד וחבריו מביטים במספר ומלגלים על אמונתו הפנימית.

בינתיים, המספר לא רק שאינו יכול להגות את שם הרחוב שלו, אלא שכח אותו לגמרי. הוא מנסה נואשות לזכור את השם אולם בראשו עולים רק שמות של רחובות בגרמניה כגון: "הומבולד" ו"מערב". "ביקשתי לזכור שם הרחוב שלי ולא זכרתי. פעם נדמה לי הומבולד שם הרחוב ופעם נדמה לי מערב שמו" (עמ' 123). כפי הנראה, בהשפעת תנועת ההשכלה, מחשבתו של המספר מוסחת מארץ ישראל לגרמניה. אמנם המספר מודע לכך שהוא טועה: "כיון שפתחתי את פי לשאול ידעתי שלא הומבולד שמו ולא מערב שמו" (עמ' 123). הוא מנסה למצוא את כתובתו על גבי שני מכתבים שעדיין נשמרו בחיקו. אולי ימצא מכתב נוסף עליו רשומה כתובתו. אולם הכתובת לא נמצאה בשניהם. "אחד היה שלוח אלי על שם דירתי הישנה שיצאתי משם ואחד היה שלוח פוסטא ריסטאנטא" (עמ' 123). הוא מנסה לנחש

את שם הרחוב לפי כינויי רחובות שזכר: "התחלתי קורא בעל-פה שמות של ערים ועיירות, של מלכים ושרים, של חכמים ומשוררים, של אילנות ופרחים, כל כינויי רחובות, שמא אזכור שם הרחוב שלי ולא נזכרתי" (עמ' 123).

דוקטור רישל שהמתין עד אז בסבלנות "פקעה סבלנותו" ו"התחיל מקעקע ברגלו את העפר" (עמ' 123). המספר שהבחין בכך, חושש פן ירצה לעזוב אותו לנפשו: "הרהרתי בלבי אני בצער והוא מבקש להניחני". והוא ממשיך בתהייה מלווה ברחמים עצמיים: "לא ידידים אנו, לא בני אדם אנו, היאך מניחים אדם בצרה שכזו" (עמ' 123). אמירה זו שנאמרת בינו לבין עצמו מעידה על תחילתו של סדק באמון שנותן המספר בדוקטור רישל ובתנועת ההשכלה. אפשר להבחין במלים אלה שני קולות: האחד נאמר באופן ברור וגלוי כלפי חוץ ובו המספר, החושש להיעזב על-ידי דוקטור רישל, היה רוצה לפנות אליו בשם ידידותם כאדם אל אדם, שלא יעזוב אותו בעודו נמצא בצרה שכזאת. את הקול השני, הנאמר ברובד פנימי יותר, אפשר לייחס לפסקה "לא בני אדם אנו", הנותנת רמז לביקורת כלפי האידיאולוגיה של המשכילים אשר גרסו שהיהדות היא עדה דתית בלבד, בעוד שהעם אליו היהודים משתייכים, נקבע לפי הארץ שבה הם גרים. המלים "בני אדם" יכולות להיות מכוונות לפסוק בשירת משה - שירת האזינו: "בהנחל עליון גויים, בהפרידו בני אדם, יצב גבולות עמים, למספר בני ישראל" (דברים, פרק ל"ב, פסוק ח'). ההסבר הפשוט לפסוק זה יכול להיות: כאשר ה' הפריד את בני האדם לעמים ושם גבול בין עם אחד למשנהו, ייחד גם מקום נפרד לעם ישראל. כלומר: בניגוד לדעת המשכילים, בני ישראל אינם רק בני דת אחת אלא גם בני עם אחד הנפרד מן העמים האחרים.

בינתיים, דוקטור רישל לא רק שאינו מקרב את המספר לביתו אלא עוד מרחיק אותו מהרחוב שלו. זאת משום שהוא מאלץ אותו לעלות לקרון, שאינו אלא חשמלית, ולנסוע עמו. "אמר דוקטור רישל עלה לקרון וסע עמי. שאלתי את עצמי מפני מה הוא נותן לי עצה

שאינה הוגנת לי. תפסני בזרוע ועלה עמי" (עמ' 123). הסדק באמון שנתן המספר בדוקטור רישל ובתנועת ההשכלה מתרחב עתה, לאחר שהמספר מגיע למסקנה שדוקטור רישל נותן לו עצה שאינה הוגנת לו. אולם, הוא עדיין נוהג בפאסיביות ואינו מעז להתנגד כשדוקטור רישל מעלה אותו לקרון.

חשמלית היא כלי תחבורה שלא היה בנמצא בארץ ישראל, ולעומת זאת היה שכיח בערים הגדולות של אירופה. ברור לכן, שכדי לעלות לקרון החשמלית, היה המספר, שככל הנראה גר בירושלים, חייב להימצא באחת מערי אירופה. כלומר: כתוצאה מהקשר עם דוקטור רישל ותנועת ההשכלה, המספר, ברובד החלומי הזה, מוצא את עצמו בחוץ לארץ, כשהוא מרוחק עוד יותר מביתו ומהרחוב שלו.

"נסעתי שלא בטובתי והרהרתי מה ראה רישל למשכני לחשמלית זו. לא די שאינה מביאתני לביתי הרי היא מרחיקתני מן הרחוב שלי. נזכרתי שראיתי את רישל בחלום מתאבק עמי. קפצתי מן החשמלית והנחתיו" (עמ' 124 - 123). המשמעות של אירוע זה היא שבסופו של דבר המספר נוכח שהקשר עם דוקטור רישל ותנועת ההשכלה גורם לו רק להתרחק מהערכים אותם מסמלים ביתו והרחוב שלו. הוא גם נזכר שראה בחלום את דוקטור רישל מתאבק עמו. פירושו של מאבק זה היא ההתנגשות בנפש המספר בין הצד הרוצה לחזור בתשובה בלב שלם, לבין הצד שעדיין קשור לחיים החילוניים וערכיו דומים למה שמייצגים דוקטור רישל ותנועת ההשכלה.

העובדה שברובד החלומי המספר קפץ מן החשמלית ועזב את דוקטור רישל, מרמזת על-כך שבנפש המספר פנימה, הצד שהיה קרוב לערכיו של דוקטור רישל נחלש עתה במידה ניכרת.

בבית הדואר

כמו באירוע חלומי, שבו התמונות יכולות להתחלף, כך המספר מוצא את עצמו עומד ליד בית הדואר מיד לאחר שקפץ מהקרון. "משקפצתי

מן הקרון נמצאתי עומד אצל בית הדואר. באה מחשבה בלבי לשאול שם לכתובת שלי" (עמ' 124). המספר חושב כי מאחר שהמכתבים המגיעים לכתובתו עוברים דרך בית הדואר, הרי גם הכתובת שלו רשומה שם. אולם, למעשה, אין ביטחון כי אכן זה כך. כי הרי הכתובת רשומה על המכתבים עצמם ובית הדואר משמש בדרך כלל רק תחנת מעבר שבה הם ממוינים לחלוקה. נוסף על כך, המספר ציין קודם לכן כי אחד מהמכתבים שנמצאו אצלו היה שלוח "פוסטא ריסטאנטא" (עמ' 123). כלומר: מכתב הנשלח לפי שם הנמען ללא ציון הכתובת, ולכן צריך לבוא לבית הדואר כדי לקבלו. והרי אילו היתה כתובת המספר רשומה בבית הדואר, כי אז ניתן היה להביא את המכתב ישירות לביתו. אי לכך מתקבל הרושם, כי לרצונו של המספר ברובד החלומי לשאול לכתובתו בבית הדואר, ישנה משמעות סמלית עמוקה יותר.

מראשית קיומה של פזורה יהודית בגולה היה קיים קשר בין חלקיה, ובייחוד ביניהם ובין המרכז הדתי של האומה - שהיה תחילה בארץ ישראל ואח"כ באחת מארצות הגולה, על-ידי קשרי דואר הדוקים. מעמדן של שתי הישיבות בבבל בתקופת הגאונים כמרכזי הוראה לכל ישראל היה מותנה בקשרי דואר ביניהן ובין התפוצות. ספרות השאלות והתשובות הרבניות במשך מאות שנים בין יחידים או קהילות המפוזרים על פני מרחבי ארצות ויבשות לבין גדולי התורה, או בין גדולי תורה המרוחקים זה מזה, התבצעה באמצעות קשרי הדואר האלה. חילופי מכתבים מסוג זה היו קיימים גם בתקופות של שיבוש דרכי התחבורה והיעדר שירות דואר קבוע והתבססו על קשרי מסחר בין ארצות אירופה וארצות הים התיכון, שלגביהם היה ליהודים כמעט מונופולין במחצית הראשונה של ימי הביניים. היה זה מבצע חברתי-תרבותי יחיד במינו, והוא שהציל את אחדותו הלאומית-דתית של עם ישראל (אנציקלופדיה עברית, כרך י"א, עמ' 796).

אם כך, בית הדואר יכול לסמל את מי שמחזק את אחדותו של עם ישראל כעם, ואת ידי המספר בזהותו הדתית והלאומית. ולכן ברובד העמוק יותר, לאחר שהמספר עזב את דוקטור רישל המייצג את הנטיה

ל"גרמניות" ואת ערכי תנועת ההשכלה, בית הדואר הנו מקום ראוי למצוא באמצעותו את ביתו הרוחני.

המספר חושש לשאול את הפקיד לכתובתו פן יראה אותו כמשוגע: "בא לבי ואמר לי הזהר, שמא יראה אותך הפקיד כמשוגע, שדרכו של אדם מיושב להיות יודע את מקומו" (עמ' 124). כפי שנאמר כבר קודם, המלה "מקום" שנאמרת כאן במשמעות של מקום מגורים, מהווה גם כינוי לאלוהים. לכן אפשר ברובד עמוק יותר להבין את הפסקה "דרכו של אדם מיושב להיות יודע את מקומו", כאילו אדם מישראל שדעתו מיושבת עליו מכיר בדרך כלל את זהותו הדתית וכך גם את זהותו הלאומית.

המספר מוצא שם אדם ומבקש ממנו שישאל הוא את הפקיד. אולם, הדבר אינו צולח בידו בגלל אדם אחר שנכנס לבית הדואר ומתערב בשיחתם. "נכנס אדם שמן מלובש נאים, סוכן לחברה לביטוח, חיכך את ידיו זו בזו מתוך קורת רוח והנאה ונטפל לו והפסיקו בדברים" (עמ' 124). התערבות זו קטעה את שיחתו של המספר עם אותו אדם שהיה צריך לשאול את הפקיד. מסיבה זו לבו של המספר מתמלא בכעס: "נתמלא לבי עברה ואמרתי לו גס רוח שכמותך, שני בני אדם מסיחים זה עם זה מה לך ליכנס לתוך דבריהם" (עמ' 124). המספר יודע שלא נהג יפה. אלא משום שבהול היה למצוא את כתובתו לא השגיח בנימוסין. אולם, היות שידע שאם ישתוק תהא ידו של הסוכן על העליונה, חזר וצעק: "אני צריך לחזור לביתי, אני מבקש את דירתך, אני שכחתי את שם הרחוב שלי ואיני יודע היאך אגיע אצל אשתך" (עמ' 124).

למראית עין כל חטאו של סוכן הביטוח היה שנכנס לתוך דבריהם של שני אנשים משוחחים. בכך לא היתה הצדקה לתגובה כה מתלהמת ובלתי פרופורציונית כשל המספר. יתר על כן, לאור דבריו של המספר: "ידעתי שאם אשתוק ידו על העליונה", מתקבל הרושם שחש כאילו הוא נמצא במאבק עם הסוכן הזה, שנראה לכאורה שבע רצון ונוח לבריות. תחושת מאבק שכזאת מזכירה במידת מה את המספר, כשנזכר

שראה את רישל בחלום מתאבק עמו וקפץ מן החשמלית. גם כאן דומה שהמספר חש כאילו סוכן הביטוח הזה מרחיק אותו ממחוז חפצו. ייתכן לכן שסוכן הביטוח, שהמפגש עמו ברובד החלומי הפריע למספר לחפש את כתובתו, שייך לאותו חלק מנפשו שנוגד את רצונו לחזור בתשובה בלב שלם, וכך למצוא את ביתו ואת אשתו. אולי משום כך, כאשר המספר הביע את תשוקתו לחזור לביתו וצעק "אני צריך לחזור לביתי" וכו', התחיל הסוכן "וכל אותם שנתקבצו לקולי מלגלים" (עמ' 124), כפי שלגלו גם חבריו של דוקטור רישל כאשר פרשו ממנו: "ובשעת פרישתם הביטו בי וליגלו" (עמ' 123).

בינתיים תקוות המספר לקבל את כתובתו בבית הדואר נגוזה משום ש"בתוך כך סגר הפקיד את האשנב והלך לו בלא שידעתי את כתבתי" (124).

בעיון נוסף מתקבל הרושם כי ייתכן שלמלים "סוכן לחברה לביטוח" קיימות משמעויות נוספות. השם "סוכן" נזכר במקרא רק פעם אחת, בנבואת הזעם של הנביא ישעיהו על שבנא הסוכן. שבנא הסוכן "אשר על הבית" היה פקיד בכיר בעל תפקיד ממלכתי חשוב בימי חזקיהו מלך יהודה. שם אביו של שבנא לא נזכר בנבואה ומכאן מסיקים שהגיע לירושלים אך זה מקרוב. יש משערים שהיה מפליטי ממלכת ישראל שהתאזרחו בירושלים, והיו שראו בו איש נוכרי שעלה לגדולה בחצר המלך.

הנביא ישעיהו זעם עליו על שהוא מתנשא שמקרוב בא ועקב גאווה מופרזת ורדיפת כבוד מעז לחצוב לו מערת קבר במרום הסלע. לכן הוא מנבא לו כי סופו מר, כי יורחק מן הארץ לארץ אחרת שבה ימות, ואלוהים יקח ממנו את מעמדו הרם ויעבירונו לאחר, לאליקים בן חלקיהו, שגם ייטיב למלא את תפקידו ממנו (אנציקלופדיה מקראית, כרך ז', עמ' 500-499). לקראת סיום הנבואה אומר הנביא: "והדפתיך ממצבך וממעמדך יהרסך. והיה ביום ההוא וקראתי לעבדי לאליקים בן חלקיהו. והלבשתיו כותונתך ואבנטך אחזקנו וממשלתך אתן בידו, והיה לאב ליושב ירושלים ולבית יהודה. ונתתי מפתח בית דוד על

שכמו ופתח ואין סוגר וסגר ואין פותח. ותקעתיו יתד במקום נאמן והיה לכסא כבוד לבית אביו (ישעיהו, פרק כ"ב, פסוקים י"ט - כ"ג).

לפיכך, ייתכן שלגבי סוכן הביטוח הזה, המפריע למספר למצוא את כתובתו, הכינוי "סוכן" מכון ברובד החלומי לאותו חלק מנפש המספר שקיימת בו השפעה נוכרית, שהוא מתנשא ורודף שררה, מנסה לקנות שליטה על נפש המספר ומפריע לו לחזור בלב שלם לדת ישראל ולעם ישראל. הכינוי הזה גם מבטיח, שבדומה לגורלו של שבנא "אשר על הבית", צד זה שבנפש המספר יודח בסופו של דבר והנפש תהא אז שלימה יותר עם אלוהי ישראל ועם ישראל.

גם למלה "ביטוח" קיימת משמעות אצל עגנון. בסיפור "פת שלימה" הוא מזכיר את הלילה שבו נשרף ביתו בבאד הומבורג. האדם שגרם לשריפה "ישראל מומר היה מוכר אריגין", שכל אריגיו של נייר הם, שנעשו בימי מלחמת העולם (הראשונה). לאחר המלחמה לא היה דורש לאריגיו משום ש"חזרו לעשות אריגין של צמר ושל פשתים". "שאל אותו מר גרסלר מובטח אתה באחריות. אמר לו מובטח אני. עם שהם משיחים הדליק לו מר גרסלר ציגרה אחת ואמר זרוק גפרור זה לתוך אשפה זו וטול דמי אחריות. הלך והדליק את סחורתו ונשרף כל הבית כולו. אותו מומר שהיה מבוטח באחריות קיבל דמי סחורתו ואני שלא הבטחתי את קנייני יצאתי בפחי נפש" (פת שלימה, עמ' 148-149). בשריפה הזאת נשרפו כל רכושו של עגנון, ספריו וחלק גדול מכתביו. אם להתייחס למסופר כאן, הרי הביטוח גרם במקרה הזה לעוול כפול:

(א) השריפה פרצה בגלל הביטוח של סחורתו הפגומה של מצית השריפה. משום כך בעקיפין, הביטוח היה הגורם לרעה הזאת שפקדה את עגנון.

(ב) בסופו של דבר, זה שהצית את השריפה קיבל את דמי הביטוח בעוד שעגנון, שלא חטא ואיבד את רכושו החומרי והרוחני, לא קיבל דבר.

אך מאידך גיסא, לשריפה הזאת היה גם פאן חיובי מבחינת עלייתו של עגנון לארץ ישראל וחזרתו למילוי מצוות הדת. "שכן תחושתו הפנימית של עגנון שחורבן ביתו בבאד הומבורג בא כעונש משמים על ישיבתו הממושכת בגולה כפתה עליו לא רק את ההחלטה לעלות לארץ, אלא גם עוררה בו את הצורך לשיבה אל אורח החיים הדתי" (חיי עגנון, עמ' 167).

ייתכן לכן, שהעימות עם סוכן הביטוח שהופיע ברובד החלומי, הנו ביטוי לתזכורת שהופיעה בנפש המספר פנימה בקשר לטראומה שחווה בשריפת ביתו ובקיפוח שנתקפח על ידי הביטוח, כשבצידה של טראומה זו מסתמנת תחילתה של מוכנות לשוב בלב שלם לערכי דת ישראל ועם ישראל.

במכתבי עגנון נמצא, שארבעה חודשים לפני השריפה כתב עגנון לשוקן על כך שאשתו רוצה לעלות לארץ ודווקא הוא זה שמבקש להשתהות לפי שעה בגרמניה.

לעומת זאת, במכתב הראשון ששיגר לשוקן לאחר השריפה, הודיע לו עגנון בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים: "רוצה אני להחיש את פעמי לארץ ישראל... איני רואה שום תכלית לשבת עוד כאן, רוב גופי כבר בארץ ישראל" (חיי עגנון, עמ' 164).

הפגישה עם יעקב צורב והשיבה הביתה

לאחר שנכזבה תקוותו לקבל את כתובתו בבית הדואר, המספר רואה בבית קהוה שעמד סמוך או ממול לבית הדואר את מר יעקב צורב: "כנגד בית הדואר עמד בית קהוה. ראיתי שם את מר יעקב צורב. מר יעקב צורב בנקאי היה בעיר אחרת ואני הייתי מכירו קודם לימות המלחמה. וכשיצאתי לחוצה לארץ ושמע שאני דחוק שלח לי מעות. מיום שפרעתי לו את החוב לא כתבתי לו כלום. אומר הייתי בין היום למחר אחזור לארץ ישראל ואפייסנו. בינתיים עברו עשרים שנה ולא ראינו זה את זה" (עמ' 124). המספר ידע שלא נהג כראוי עם אדם טוב

לב זה, שעזר לו בכספו כאשר היה דחוק. הוא אמנם פרע לו את החוב אולם מאז אותו יום ניתק עמו את הקשר. הוא הניח כי יעקב צורב נפגע על-ידי התעלמותו זאת ממנו והתכוון לפייס אותו לאחר שיחזור לארץ ישראל. אך בינתיים עברו עשרים שנה, המספר כבר חזר לארץ ישראל ועדיין לא התראה עמו.

אם להתייחס לתולדות חייו של עגנון, שהוא המספר, הוא נסע לגרמניה בשנת 1912 ועלה חזרה לארץ ישראל בשנת 1924. הסיפור "ידידות" יצא לאור וכפי הנראה גם נכתב בשנת 1932. כלומר: מאז נסיעתו לגרמניה ועד לכתיבת הסיפור אכן חלפו כ-20 שנה. כ-8 שנים מהן כבר שהה בארץ ישראל, ועדיין לא התראה עם מר יעקב צורב, למרות שהתירוץ של ריחוק מקום כבר לא היה קיים. עתה, כאשר פגש בו באקראי, כשהוא מאוכזב מאי הצלחתו למצוא את כתובתו בבית הדואר, שמח בו שמחה רבה: "עכשיו שראיתיו קפצתי לתוך בית הקהוה ותפשתי את שתי ידיו מאחוריו וגיפפתי אותן בשמחה וקראתי אותו בשמו" (עמ' 124). אולם, יעקב צורב לא הגיב על פרץ השמחה הזה של המספר: "החזיר ראשו כנגדי ולא אמר כלום. שאלתי את עצמי למה הוא שותק ולמה אינו מראה לי סימן של ידידות. כלום אינו רואה כמה חביב הוא עלי, כמה אני אוהב אותו. לחש לי בחור אחד, אבא סומא הוא. הצצתי וראיתי שהוא סומא משתי עיניו" (עמ' 124). כתגובה לכך דעתו של המספר היתה מעורבת: "קשה היה לי שלא לשמוח בידידי וקשה היה לי לשמוח בידידי, שכשהנחתיו ויצאתי לחוצה לארץ היו עיניו מאירות ועכשיו הן סומות" (עמ' 125 - 124).

הסיפור הזה על הבנקאי אשר שלח מעות למספר בשעה שהיה דחוק בחוצה לארץ יכול להיות כיסוי חיצוני לתהליך המתרחש בנפש המספר פנימה. ברובד העמוק יותר השם "יעקב צורב" יכול לסמל תלמיד חכם שעיסוקו בתורה. שם המשפחה "צורב" יכול להיות קיצור השם "צורבא דרבנן" שהוא כינוי מקובל בתלמוד לתלמיד חכם (מילון אבן שושן). כמו כן, השם "יעקב" מתקשר ליעקב אבינו, שלפי דברי חז"ל היה לומד תורה אולטימטיבי שעוד בבטן אמו היה אוהב את לימוד התורה. והרי

מספר מובאות מדברי חז"ל:

"בשעה שהיתה (אמו) עוברת על בתי כנסיות ובתי מדרשות (היה) יעקב מפרכס לצאת" (משום חשקו ללמוד תורה) (בראשית, רבא, פרשה ס"ג, ו').

וגם בזקנתו היה עוסק בתורה: "יעקב אבינו זקן ויושב בישיבה היה" (תלמוד בבלי, יומא, פרק שלישי, דף כ"ח).

כמו כן, היה יעקב אבינו מתואר כאיש תם יושב אוהלים (אוהלה של תורה) ש"היה עוסק בתורה כל ימיו" (ילקוט שמעוני, תולדות, ק"י). חוץ מעיסוק בתורה מדגישה האגדה את צדקותו של יעקב: יעקב קיים מצוות רבות בטרם ניתנו, ולפי מדרש מאוחר יותר: אף קיים את כל התורה כולה (אנציקלופדיה עברית, כרך י"ט, עמ' 1002).

נוסף לכך, לשם "יעקב" יש גם פאן לאומי, המתייחס לכלל העם היהודי ומדגיש את ייחודו של עם ישראל כעם. כגון: האמירה "אל תירא עבדי יעקב", שמטרתה לעודד את עם ישראל בשעה קשה, וכן סיסמתם של בני ביל"ו, שהיו הראשונים לעליות נוער חלוצי מן הגולה לארץ: "בית יעקב לכו ונלכה".

באטמוספירה החלומית של הסיפור יעקב צורב יכול להיות ה"תלמיד - חכם" - ה"צורבא דרבנן" שבנפש המספר. עגנון היה בילדותו ובבחרותו תלמיד חכם, שהשקיע את עתותיו בלימודי התורה. הוא החל את לימודיו בחדר בגיל שלוש ובהיותו בן שתים-עשרה לערך החל את דרכו העצמאית בלימוד במסגרת בית המדרש הישן שבבוצ'אץ' (חיי עגנון עמ' 22 - 21). מאוחר יותר כאשר חדל לקיים מצוות ונעשה חילוני ובעיקר לאחר שנסע לגרמניה, ה"תלמיד-חכם" ירד מעל פני השטח, אך נשאר שמור בנפש המספר, ויכול היה להופיע ברובד החלומי בתור יעקב צורב. הסתמאותו של יעקב צורב יכולה להיות מוסברת בכך שאותו "תלמיד-חכם" שבנפש המספר נשאר טמון בתת המודע ואינו רואה שלימוד התורה וקיום המצוות הוא הדבר שדרוש עתה למספר יותר מכל. אולי משום כך, המספר אינו פוגש את יעקב צורב במקום

של תורה, כבית מדרש, אלא בבית הקהוה, שהוא מקום מפגש חברתי חילוני. באשר לדבריו של המספר "שכשהנחתנו ויצאתי לחוצה לארץ היו עיניו מאירות ועכשיו הן סומות" הרי הביטוי "האיר את עיניו" משמעו הביא לו את אור הדעת והתורה (מילון אבן שושן). לכן, עיניים מאירות הן עיניים מלאות דעת ותורה לעומת העיניים הסומות, שהן סתומות ואין הדעת והתורה יכולות להשתקף מהן. נוסף לכך, למושג "עיניים מאירות" קונוטציה לאמונה עמוקה, תודה והודיה לאלוהים, כפי שהן מובעות במזמור "נשמת כל חי", הנאמר בתפילת השחרית לשבת ולחג: "...ואילו פינו מלא שירה כים, ולשונו רינה כהמון גליו, ושפתותינו שבח כמרחבי רקיע, ועינינו מאירות כשמש וכירח, אין אנו מספיקים להודות לך ה' אלוהינו ואלוהי אבותינו, ולברך את שמך מלכנו על אחת מאלף, אלף אלפי אלפים, וריבי רבבות פעמים, הטובות נסים ונפלאות שעשית עם אבותינו ועמנו".

יחד עם יעקב צורב מצויה עוד דמות והיא ה"בחור" שלחש למספר "אבא סומא הוא". "בחור" זה שהוא בנו של יעקב צורב ומכונה במקום אחר "הבן", נלווה לאביו הסומא כדי לשמור עליו. גם הוא מצוי בנפש המספר ויכול לסמל את דמותו של עגנון כפי שהיה בצעירותו: דמות "בחור" החובש את ספסל בית המדרש, שנשתמרה בתת-המודע שלו כפי שהיתה אז. "בחור" זה משגיח על אביו הסומא יעקב צורב ואינו מניח אותו יחידי, לבל יעשה חלילה צעד שאינו נכון.

הכינוי הנוסף "הבן" שניתן לאותו "בחור" יכול אולי לתת גוון מעמיק יותר לדמותו של אותו לומד תורה צעיר. זאת מאחר ולתיבה "הבן" קיימת קונוטציה למי שקיבל את התורה בהר סיני והביאה לעם ישראל - למשה רבנו, שהשליכוהו בינקותו ליאור במצוות פרעה. "כל הבן הילוד היאורה תשליכוהו" (שמות, פרק א', פסוק כ"ב). זאת יכולה להיות גם תזכורת למספר שבמהלך הדורות קם מדי פעם איזה פרעה חדש העומד על העם היהודי לכלותו ודרושות אחדות עם ישראל כעם והתחזקות האמונה באלוהים כדי לעמוד בפניו ואף לגבור עליו. זאת יכולה גם להיות תשובה לרעיונות של תנועת ההשכלה ול"גרמניות".

המשמעות הפנימית של הפגישה עם מר יעקב צורב הנה, שבנפשו של המספר מתחילה להתרקם התודעה, שדרך התורה והמצוות הקשורה בגירסא דינקותא שלו ובאמונה באחדות עם ישראל כעם, היא שתביא אותו למציאת ביתו. אולי לכן הוא כה שמח כשהוא פוגש ברובד החלומי ביעקב צורב המייצג בנפשו את הדרך הזאת. אבל מאחר שיעקב צורב הנו סומא, הרי העולם שהוא מייצג נשאר טמון בתוך התת-מודע של המספר ואינו בא לידי ביטוי כלפי חוץ. לכן גם הוא אינו מגיב לשמחת המספר. אולם בהמשך, כשהמספר מתחיל לשוחח אתו ומדבר עמו על דירתו, מתרחש ביעקב צורב שינוי: "רציתי לשאול לשלומי ולשלום אשתו. כיוון שפתחתי לדבר דיברתי על דירתך" (עמ' 125).

הדיבור של המספר עם יעקב צורב על דירתו, כלומר על המצוקה שלו לאחר שאיבד את הדרך לביתו, הוא ביטוי חלומי של שיח פנימי של המספר, עם אותו חלק בנפשו המזוהה עם עולם התורה ועם עם ישראל. האני המספר כאילו מעביר מסר לאותו חלק עד כמה שהוא חסר לו ועד כמה שהיה רוצה לשוב ולמצוא אותו, ובאמצעות השיחה הזאת מתחיל אותו חלק לעלות מתת המודע לתודעה. כביטוי לכך מתגלים אצל יעקב צורב ניצנים של ראייה. "עלו שני קמטים מתחת עיניו ונדמה היה שהוא מציץ ומביט מהם" (עמ' 125). ראייה זו מאפשרת לו לזהות את המספר: "מישמש פתאום בידיו והטה עצמו לצד בנו ואמר אדון זה ידידי היה" (עמ' 125). המספר מגיב לכך בנענוע ראש ואומר: "כן הדברים, ידיך הייתי וידיך אני" (עמ' 125). זוהי כעין הצהרת ידידות משני הצדדים, כאשר יעקב צורב מסויג יותר ומזכיר רק את ידידותם בעבר בעוד שאינו בטוח במה שקיים עתה. לעומתו המספר מבטיח לו את ידידותו גם בהווה. במישור של פנים הנפש, אותו חלק הקשור לעולם התורה שמייצג יעקב צורב, זוכר את דבקו של עגנון בדת בעבר. אולם, לגבי ההווה קיימת אצלו סקפטיות מסוימת, משום שעדיין לא ברור אם אכן המספר יחזור באופן אמיתי לאמונה ולשמירת המצוות לאחר החילונית שחי בה במשך שנים לא מעטות. הצהרת האני המספר על הידידות שלו בעבר ובהווה באה כדי

לאשר את מחויבותו לכך גם בהווה.

בנו של יעקב צורב לא התרשם מהדברים האלה ונשאר אדיש לאני המספר: "אבל לא דברי האב ולא דברי אני עשו רושם על הבן ולא השגיח בי" (עמ' 125). גם כאשר אמר מר יעקב צורב לבנו "לך וסייע אותו למצוא את דירתו" "עמד הבחור ושהה משהו". הסברו של המספר לכך היה כי "ניכר היה שקשה לו להניח את אביו יחידי" (עמ' 125). אולם, אם נסתכל בכך במישור הפנימי יותר, נוכל להיווכח כי לא הבן הוא שצריך לסייע למספר למצוא את דירתו אלא יעקב צורב עצמו. משום שהבן מייצג את הבחור חובש בית המדרש שהוא דמות מן העבר, כפי שהיה עגנון בנעוריו ובבחירתו, שנשתמרה כמות שהיא בנפשו של המספר. לעומתו יעקב צורב מייצג את שומר המצוות שבנפש המספר כפי שהוא עתה לאחר שִׁבְּגָר, אלא שאינו יכול לבוא לידי ביטוי חיצוני משום שהוא כלוא ומוקפא בתת המודע של המספר, שבמשך שנים רבות לא שמר מצוות וחי חיים חילוניים. כדי שהמספר ימצא את ביתו, כלומר: יחזור לאמונה באלוהים ולקיום מצוות הדת בלב שלם, צריך יעקב צורב שבנפשו להשתחרר מקיפאונו בתת המודע ולעלות לתודעה. תהליך שחרור זה החל כבר לקרות כאשר המספר דיבר עמו על דירתו, ועתה התהליך הולך ונשלם. לאחר שאמר מר צורב לבנו לסייע למספר למצוא את דירתו והבחור עמד והשתהה, "פקח (יעקב צורב) את עיניו ונסתכל בי. האירו שתי עיניו הנאות וראיתי את עצמי עומד אצל ביתי" (עמ' 125). הסתמאותו של מר יעקב צורב חלפה לאחר שנעשה מודע לכך שמצוקתו של המספר, שאיבד את הדרך לביתו, היא אמיתית והוא רוצה בלב שלם לחזור לאותם הערכים שמייצג יעקב צורב שבנפשו.

שתי עיניו הנאות של יעקב צורב שנפקחו, האירו באור הדעת והתורה וכן באור האמונה והתודה לאלוהים, כפי שהמספר זכר אותן לפני שיצא לחוצה לארץ. משמעו של דבר, שאותו חלק בנפשו של המספר שמייצג את לימוד התורה ושמירת המצוות וכן את ייחודו של עם ישראל כעם, הפשיר מקיפאונו בתת המודע ועלה לתודעתו. הביטוי "פקח את עיניו" לקוח מהסיפור המקראי על הגר המצרית שפחת שרה, אשר בגלל

בכיה ובכי הנער - בנה, ריחם אותה האל ופקח את עיניה כך שיכלה לראות את באר המים שבמדבר. מן הסיפור הזה נראה כי הבאר היתה מצויה שם כל העת, אך הגר לא ראתה אותה. בדומה לכך גם בסיפור הזה, נראה שפקיחת העיניים משמעה התגלות ביתו של המספר אשר היה מצוי גם קודם לכן בטווח הראייה, אולם הוא לא נראה כל זמן שאותו חלק בנפש המספר, שברובד החלומי מייצג אותו יעקב צורב, היה טמון ומוקפא בתת-המודע. עתה, כאשר חלק זה עלה לתודעה, התגלה הבית למספר.

לבסוף, נשאלת השאלה: מהי משמעותו של שם הסיפור "ידידות", ומדוע העניק לו עגנון את השם הזה?

לעומת שלושת הסיפורים הקודמים, שבהם הסוף תלוי ועומד, מבלי שידוע אם המספר אכן יגיע ליעדו, הרי בסיפור הזה, שמשלים את סדרת הסיפורים האלה, הידידות שהמספר מביע ליעקב צורב באמירתו "ידידך הייתי וידידך אני", אמירה שמסמלת את אהבתו, נאמנותו ומחוייבתו לעולם התורה, היא שמחזירה אותו לביתו. כלומר: היא גואלת אותו מהמצוקות שחווה עד עתה. לכן אפשרי ששם הסיפור נקרא "ידידות".

אולם, יכולה להיות לשם הסיפור גם משמעות אחרת: המלה "ידידות" מופיעה במקרא רק פעם אחת, אך בקונוטציה שונה: "עזבתי את ביתי, נטשתי את נחלתי, נתתי את ידידות נפשי בכף אויביה" (ירמיהו, פרק י"ב, פסוק ז'). הפסוק הזה מכוון ל-ה' המקונן על חורבן ארץ הקודש והסגרת עם ישראל לאויביו, כאשר המלים "ידידות נפשי" מסמלות את עם ישראל. בהקבלה לכך, השם "ידידות" של הסיפור הנוכחי יכול לרמז, שגם עתה עם ישראל עלול לנפול בכף אויביו עקב התרופפות האמונה באלוהים, בקיום המצוות ובייחודיותו של עם ישראל כעם, כפי שעלול היה לקרות אצל האני המספר כאשר איבד את הדרך לביתו. ונחוצה לכן התחדשות חוזרת ונשנית של ערכים אלה כדי לשמר את קיומו של עם ישראל.